

PHD ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Térképzetek, névtérképek, határidentitások

**A Bodor-próza tér- és névpoétikája, valamint hatása néhány kortárs
magyar elbeszélő műben**

Bányai Éva

Témavezető:
Dr. Olasz Sándor
tanszékvezető egyetemi tanár

SZEGED

2008

CÉLKITŰZÉSEK, ALKALMAZOTT MÓDSZEREK

A dolgozatomban vizsgált szövegeket térbeágyazottságuk és térfüggőségük, a nyelvben létrejött térképzettségük köti össze. A dolgozatban megkíséreltem bemutatni, hogyan kap konstitutív szerepet – a megnevezés, az elhallgatás, a másság/idegenség kérdéskörén keresztül – a térbeágyazottság, és az ennek következtében – az állandó létrejövés és megszűnés kettősségében – nehezen meghatározható határidentitás a különböző nyelvek és kultúrák határán, a kultúrákőziségben konstruálódott prózaszövegekben. E szempontra figyelve a vizsgált irodalmi szövegek recepciójának határhelyzete, kettőssége is láthatóvá válik, hiszen a felbukkanó földrajzi nevek olyan névtérképet eredményeznek, amelyek referencializálhatóvá teszik olvasatukat, ám ugyanakkor e szövegek mindvégig hangsúlyozzák irodalmi medialitásukat, nyelvben teremtetheységüket.

A geopoétikai térképzet, amely magában foglalja a világértelmezést és szemantikai struktúrát, önértelmező szerepkörrel is bír. A több évvel ezelőtt elkezdődött folyamat során, a Bodor Ádám műveivel való találkozás, írásainak – a novelláknak, regényeknek, a vele készült interjúknak – olvasása következtében, ezzel egy időben egy másfajta, számomra idegen, de erős kultúrákőziségi tapasztalatokat mozgósító térbe kerülve nyitottam a Bodor Ádáméhoz hasonló dimenziókat mozgó prózaszövegek irányába. A Bodor-próza nyitottsága, többértelműsége, a szövegekre vonatkoztatott értelmezések lezárhatatlansága, az értelemegységek közötti állandó úton-lét felszólításként hatott a „Sinistra-térbe” tartozó, vagy ahhoz valamilyen módon köthető írások felé való elmozdulásra.

Bodor Ádám *Sinistra körzete* – a hatvanas évek közepétől megjelenő kisprózai műveivel együtt – a kilencvenes évek magyar prózairodalmának egyik megkerülhetetlen alkotásává vált. A Bodor-próza többszemponú értelmezése – az interpretáció(k), a végső jelentés keresés bizonytalansága miatt is – nemcsak eltérő értelmezői közösségeket teremtett, hanem újabb prózai alkotások létrehozása felé nyitott utat. A dolgozat célja egyes, a Bodor-prózában is megjelenő trópusok újabb prózai munkákban való kimutatása, valamint az elmozdulások tematizálása.

A meghatározatlanságok és többértelműségek miatt ezek a szövegek nyitottá, tággá válnak a befogadó értelmezések számára. A Bodor-szövegek, és az őt követők fiatal prózaírók munkái is megengedik a „helyhez kötött” olvasást, de attól el is vonatkoztatnak, s ebben rejlik páratlan erejük, hogy ezt az ambivalenciát nyelvvé lényegítik át.

Dolgozatomban a térbeliség nem tárgyi, hanem teremtői, létrehozói mivolta révén vált kutatási princípiummá. Maurice Merleau-Ponty programatikus mondatát: „a tér nem egy olyan közeg, amelyben elrendeződnek a dolgok, hanem médium, amely által elrendeződnek a dolgok” viszi tovább Gilles Deleuze és Felix Guattari szerzőpáros, amikor a gondolkodás, a föld és a tér viszonylatrendszerében megvalósuló, geofilozófiai meghatározottságú térelméletüket megalapozzák. A *helymeghatározásra*, *körülhatárolásra* tett folyamatos kísérletek, az út, utazás, úton-lét, s az ebből következő úttalanság, elvesztődés, dezorientáció, a másság metaforájának sokszoros előfordulása irodalmi szövegek meghatározó alakzatainak vizsgálatához Faragó Kornélia ez irányú összefoglaló munkáit használtam. Az utazás egyrészt az identitás felismerésének az egyik lehetséges eszközeként a megértés, az önalkotás, önmegértés poétikai lehetőségeként definiálódik. Az utazás során a nemcsak a Másikat, az idegent ismerjük meg, hanem önmagunkban levő Másikat, saját magunk másikat. A Másik (kulturális) jelenlétét, a megismerni vágyott másságok irányába történő mozgást, az elmozdulások, az útközben létrejött határidentitások megfogalmazásához főként Iain Chambers, Stuart Hall, Zygmunt Bauman kultúrakutatási, valamint multikulturalizmussal foglalkozó írásait használtam fel, az útközben megtapasztalt másságok, idegenségek vizsgálatához pedig Georg Simmel idegenségfogalmát.

Az általam vizsgált szövegek nyelvi világteremtésében a névadás szöveg- és térkonstituáló jelleggel rendelkezik, a névadás gyakorlata szervesen összefügg az alkotó nyelv- és világszemléletével, az antroponímák és toponímák organikusan integrálódnak a művek poétikai rendszerébe. A névadás bizonyos szinten rögzítés és behatárolás, elszigetelés, a nevek iteratívításukkal biztosítják az állandóságot az állandó elmozdulásban és eltolódásban, megteremtik és hitelesítik a viszonylag egységes szövegteret. A névrendszer az írás hangulatát is megszabó diszkurzív teret hoz létre, visszaül a megnevezőre is. A névadási kutatásokhoz főként a Helikon. Irodalomtudományi Szemle: *A név hatalma* című száma, François Rigolot és Szergej Bulgakov írása nyújtott segítséget.

A szövegekbeli elhallgatást, csendet, megszakítást főként Maurice Merleau-Ponty *A közvetett nyelv és a csend hangjai*, Maurice Blanchot *A megszakítás* című írásai alapján vizsgáltam, ugyanakkor felhasználtam Gérard Genette és Zsadányi Edit ezirányú munkáit is.

A szövegekziségek kimutatásánál főként Gérard Genette írását hasznosítottam.

ÉRTELMEZÉSEK

1. Névadás és elhallgatás Bodor Ádám prózateiben

A Bodor Ádám prózáját benépesítő szereplők változatos nevei és a szövegek terét behatároló toponímák vizsgálata különböző értelmezési stratégiákat mozgósít, a különböző kulturális és nyelvi feltételezettségre utaló névkonglomerátum lehetőséget ad Bodor-próza geopoétika felőli értelmezésére. A térbeliséget nem tárgyi, hanem létrehozói mivoltában vizsgálom, a Bodor Ádám regényeiben megképződött névtérképről leolvasható szereplőfigurák körüljárásával az interkulturális térben megképződött, asszociációs terek által mozgatott identitásfogalmakat járom körül: a tér által képzett viszonyokat és a viszonyok teresülését.

A dolgozatban vizsgálat alá vont és kifejtett kulturális, geopoétikai meghatározottságú terek egy viszonylag behatárolt, de határai viszonylagosságának köszönhetően elmozdítható térstruktúra létére és ezeknek irodalmi szövegekben való artikulációjára utalnak. A teresülés mozgásiránya alapján a folyamatos mozgás, elmozdulás, a rögzülés – elmozdulás – újrarögzülés folyamatainak következtében a kulturális tér heterogenitása lép előtérbe: az „idegenek” és „öslakosok” interferenciájában megjelenik a másság fogalma, megmutatkozik a Másik képe, amely egy tapasztalat előfeltételeként, térteremtő mozzanatként tágítja a diszkurzív teret.

A Térképzetek, térbe írt terek alfejezetben a tér, a helyteremtés Bodor-regényekben jelen levő jelentéskonstituáló szerepét vizsgálom, a *Sinistra körzet* már paratextusával, címével is ezt erősíti. A teret mindkét regényében határ formálja, amely zártságában is nyitottá teszi a szövegteret. *Az érsek látogatásának* helyszíntere a határt konkrétságában is jelképezi, a „természeti katasztrófa” következtében viszonylagossá vált terület identifikációja is relativizálódott. A tér viszonyokat teremt, a viszonyok pedig teresülnek. Kölcsönösségi reláció van *Sinistra körzet* és *Bogdanski Dolina*, tehát a körzet mint tér és a helye(ke)t benépesítő emberek között: a tér befolyásolja az emberek viselkedését – a körzet hatással van az ott élőkre, azért válnak sinistraiakká, *Bogdanski Dolina*-iakká –, de az ott élő emberek alkotják meg *Sinistrát* és *Bogdanski Dolinát*, ők teresítik a belső és külső viszonyaik által: belőlük képződik meg. A tér integrálja és idomítja az ott élőket és oda érkezőket. A *Sinistra körzet* valamint *Az érsek látogatásának* tere a kronotopikus koordinták miatt lokalizálható,

ugyanakkor a határ- és peremvidéki mivoltára jellemző univerzálák miatt bárhova elhelyezhető.

Az út, az utazás megkonstruálja a teret, az út térré válik, egymásra viszonyítottságuk, kölcsönhatásuk eredményeként a tér pedig úttá. Az állandó mozgásban, elmozdulásban rögzíthetetlené válik az (ön)azonosság. A határlét állandósult köztes létet eredményez, a közöttség térbelisége artikulálódik általa. A közöttség az úton-lét metaforája is, amely két vagy több határ átlépése, a határok közötti mozgás állandósulása.

A Bodor-próza szövegtere a különböző kultúrák találkozásai határsávjának értelmezési területein „topografizálható”. A különböző kultúrák, mentalitások és nyelvek határvonalán, érintkezési pontjain megtörik az azonosság, a köztük levő különbözőségek és hasonlóságok, sajátosságok és eltérések határmezsgyéjén, a közöttség terében relativizálódik az identitás. Az interkulturális határtérben kétségessé válik bárminek a pontos meghatározása, rögzíthetősége. Ez válik értelmezhetővé az identitások vizsgálata során is, amelyek a közöttségben *határidentitássá* válnak.

A Bodor Ádám regényeinek névtérképe című alfejezetben a névadás szerepét vizsgálom. A névnek, névadásnak nem csak azonosító vagy megjelölő szerepe van, kulturális konnotációkat, asszociációs tereket bevonva felidéz, megidéz, relációkat és viszonyokat hoz létre. Ellentmondásos identitások, ál-identitások, határidentitások határozzák meg a Bodor-regények identitásstruktúráját, amelyek – akár a regények szerkezete is – nyitottak. Az identifikációk is mozgásban vannak, állandóan elmozdulnak.

A nevek által képzett asszociációs értelmező mozgások arra enged következtetni, hogy Bodor Ádám prózájában egy imaginárius térkép konstruálódik meg. Endemikus narráció léteire következtetek ebből, ezen helyek narratív trópusként funkcionálnak, olyan elbeszélő funkciót is betöltő szövegrészek, amelyekből a hely rajza és képe, önálló, csak a szövegben funkcionáló térképe rajzolódik ki.

Az elhallgatás fejezetben Bodor Ádám prózauniverzumának egyik szövegformáló komponensét: az elhallgatás alakzatának következetes megjelenését vizsgálom. A ki nem mondás, az elhallgatás helyén „megszólaló” szövegdarabok réseiben a rejtély, az elrejtettség, a titokzatosság, a megmutathatatlanság vagy az elutasítás „láthatóvá” válása lett az olvasói keresés tépje. Az elhallgatás is csak a kimondás révén válik érzékelhetővé a megmutatkozás mögöttiségének tartományaiban. A kihagyott, elrejtett, elhallgatott dolgok „ott vannak, csak nem látszanak”. A szavak, mondatok közötti csendben történik valami, a hézagban, a résben van az, ami elmondhatatlansága révén megjelenik, megmutatkozik, a csend hallhatóvá válik.

A valami / valaki határozatlan névmások szövegbeli szerepén keresztül mutattam be a Bodor-epikában meghatározó szerepet játszó elhallgatások sokféleségét. A *valami* utal a megismerhetetlenre, de implicit benne van az ismeretlen is. Mindkét regény alaptörténetéhez hozzátartozik a *valamibe való belekeveredés* és annak kikerülhetetlenségének, elodázhatatlanságának élménye. A „belekeveredni valamibe” frázis a Bodor-próza egyik leglényegesebb szöveg(világ)szervező komponensévé lép elő: a *mibe* kérdésre adható válasz elmaradása értelmezhető elhallgatásként. A „belekeveredés” a körzet egyik legfontosabb nyelvi megfogalmazásaként tételeződik fel: ez a kifejezés a maga meghatározatlanságával teremti meg a Bodor-szövegvilágot, magában foglalva mindazt a képlékenységet, kiszámíthatatlanságot, ambivalenciát és nyelvi uralhatatlanságot, ami jellemző a Sinistra körzet világára.

2. A dolgozat további részében a Bodor próza körül kialakuló transztextuális kapcsolatokat vizsgálom. **Regények párbeszéde – párbeszédek regénye(i)** című fejezetben a Bodor Ádám – Láng Zsolt prózkapcsolat transztextuális vonatkozásait értelmezem, főként ez utóbbiban megmutatókozó ortodox vallás, liturgia, a magyar ortodoxia, a románság-kép, a köztes kulturális terek közege által befolyásolt, a kulturális rétegek határvonalain megkonstruálódott másság/idegenség-képek dominanciája miatt.

A Bodor Ádám prózájában is honos elhallgatott világok Láng-prózában megjelenő konstrukcióját vizsgálom: az „elhallgatott kerettörténetet” és az elbeszélői pozíció identitásának meghatározhatatlanságát, a határidentitás kialakulását, az álküldeteses történetek mítosztalanító intencióját. Ehhez kapcsolódik Bodor Ádám eleddig legfrissebb novellájában, a *Melissa Bogdanowitz lábnyomában* követhető, a Láng által is tematizált felejtés és ikon motívumának szerepe.

3. **Posztbodoriánus áramlatok** fejezetben a Bodor-követő prózaírók munkáit értelmezem. Az utóbbi évtizedek beszédformáinak és prózaszövegeinek egyik fő vonulatát képezik azok a narratívák, amelyek háttérét a „közös kelet-európai nyomorúság” és az ebből fakadó identitás, valamint másság/idegenségkép körül csoportosuló problémák alkotják. A félelem és kiszolgáltatottság által generált túléléstörténetek reprezentatív darabjai közé tartozik Dragomán György *A fehér király* című regénye és Papp Sándor Zsigmond *Az éjfekete bozót* című elbeszéléskötete.

Dragomán és Papp is követi a Bodor által használt viszonylagosító prózapoétikai technikát: referencializálható, dekódolható elemeket kevernek a prózaszövegbe, hogy aztán azoktól jól felismerhetően eltávolodjanak. Bodor prózapoétikai eljárásaira utal *A fehér*

királyban követhető nyitott, elvarratlan szövegszálakat alkalmazó írástechnika, valamint az identifikációs aktus késleltetése is. A megszólalók nyelve is kérdőjeles számunkra (mint ahogy a Bodor- és a Papp-prózában megszólalók nyelve is): a vegyes etnikumú helyszín vegyes, kevert nyelvezetet, megszólalást feltételez. A Bodor- és Papp-prózából is ismerős névanyagnak ezúttal is térteremtő funkciója van: a nevek által kontúrozódik az a tér, amely behatárolja a történéseket.

Az éjfélete bozót elbeszélései egy átmeneti korszakot reprezentálnak, a szövegekben a kelet-európai rendszerváltozások körüli és utáni időszak körvonalazódik. A diktatúra léte és utóhatásaira nemcsak külső jelek utalnak, hanem a Bodornál is megfogalmazott, a hosszú idő alatt az emberi pórusokba befészkelődött, örökösen a bensőben hordozott félelem és kiszolgáltatottság lerázhatatlan jegyei, amelyek a térbe is beleivódtak.

A Bodor-hatásra utal többek között a Dragomán- és Papp-írások ciklusjellege, az implicit vagy explicit szövegközi kapcsolatok, *Az Eufrátesz Babilonnál*, illetve *A borbély* című Bodor-novellák beidézése.

4. Az **Utazások a másságban** című fejezet két, a másság/idegenség, illetve az utazásnarratíva tematizálásával összefüggésbe hozható prózaszöveget vizsgál. Selyem Zsuzsa *9 kiló* című prózájában a másság/idegenség-alakzatok szövegformáló szerepe már az elbeszélők szintjén is megmutatkozik, a narrátorok egymáshoz is viszonyított idegensége a másságtapasztalatot reprezentálja. A történetek szereplői egy utazásnarratíva résztvevői is: utazásaik, az úton-lét által kilépnek a rögzítettség dimenzióiból, a diszlokációk során a Másik, a (kulturális) másság, az idegenség tapasztalataival szembesülnek. A *9 kiló* térkonstrukciójára is jellemző a Bodornál is látott terek referencializálhatósága – és annak folyamatos elmozdíthatósága. Az átmeneti terek közötti lét-utazások egy kelet-európai absztrakt térképet formálnak. A szöveg időstruktúrája a terekéhez hasonló: átmeneti korszak átmeneti idejét írja le. A téridő megértéséhez/megértetéséhez hozzátartozik a közösségi mítoszokat leépíteni igyekvő múltértelmező számára egy érzelemmentes, a küldetés-narratívákön kívül helyezkedő álláspontból való elbeszélhetőség problematizálása.

Demény Péter *Visszaforgatását* a határidentitás jelenléte, valamint az átmeneti korszak megjelenítése kapcsolja a dolgozat témájához. A *Visszaforgatás* történéseinek, cselekményének kronotoposza a nyolcvanas-kilencvenes évek átmeneti Kolozsvárja a maga több rétegével, magyarjaival és románjaival, átmeneti korszakával együtt. A „közös narratívák” által befolyásolt határidentitás jön létre a kibeszél(het)etlen kor- és körtünet-leírású magyar-román és a magyar-magyar viszonyoknak köszönhetően.

ÖSSZEGZÉS, KITEKINTÉS

A dolgozatban vizsgált prózaszövegekben a különböző kultúrák, mentalitások és nyelvek határvonalán, érintkezési pontjain, a közötliség terében *határidentitás*ok jönnek létre. Andrej Bodor neve mint „kollektív gyűjtőfogalom” artikulálódik, a *Sinistra körzet* egyetlen entitásának, amelyhez (viszonylag) szilárd identitást rendelhetünk, a tér, maga a Sinistra körzet bizonyult. Ezért a – reflexiók nélküli, tehát inkább – retrospektív visszatekintő pozícióból „megszólaló” elbeszélői pozíciója a tér beszédének tudható, a tér által megképzett „világ” szólal meg Andrej Bodor hangjában. A (beszél) nyelvek kevertsége, a többnyelvűség tematizálása a nyelvköziség, nyelvek közötti, kultúrák közötti létmódot, tér általi beszédet feltételez.

A Bodor Ádám által elkezdett „mítosztalanítás” folytatódik az általam vizsgált prózaterekben is, a *Sinistra körzetben* és *Az érsek látogatásában* tematizált identitások viszonylagosítása, azok határhelyzeti meghatározottsága, valamint az álküldetéses történetek az őt „követő”, vagy a Bodor-prózával transztextuális kapcsolatba lépő prózaírók munkáiban is fellelhetők mint a neotranszszilvanista előírói kánonszerepre adott válaszok. A köztes kulturális terek közege által befolyásolt, a kulturális rétegek határvonalain megkonstruálódott másság/idegenségképek dominanciája válik értelmezhetővé Láng Zsolt, Dragomán György, Papp Sándor Zsigmond, Selyem Zsuzsa és Demény Péter írásában.

A másság/idegenségképek által meghatározott térképzetek, névtérképek, határidentitások irodalmi szövegekben való vizsgálata felszólításként is hat. A téma kutatása tovább folytatódhat más prózaszövegek bevonásával, (többek között) Bartis Attila és Vida Gábor prózája is alkalmassá válhat egy ilyen típusú értelmezés követésére.

A DISSZERTÁCIÓ TÉMÁJÁHOZ KAPCSOLÓDÓ PUBLIKÁCIÓK

Egy „határátlépés” következményei. Bodor-szövegvariációk vizsgálata. In: Bányai Éva – Szonda Szabolcs (szerk.): *Idő(m)értékek, kontextusok. Írások Molnár Szabolcs 65. születésnapjára.* RHT Kiadó, Bukarest–Sepsiszentgyörgy, 2008. 157–164.

Bumeráng. Egy családregény visszaütése Demény Péter Visszaforgatása kapcsán. Híd, 2007/10. 49–55.

Torzóban maradt szobrok. Tiszatáj, 2007/5. 102–106.

Modelele și metamorfozele denumirilor în proza lui Bodor Ádám. In: Mihaela Irimia – Mihaela Voicu – Luminița Diaconu – Dragoș Ivana (ed.): *Modele și metamorfoze inter- și intraculturale. Inter- and intra-Culturals Models and metamorphoses.* Editura Universității din București, 2006. 152–159. Valamint: *Rovnoběžné zrkadlá. Oglinzi paralele,* 2006/2, 154–161.

Névtelen Zsákutca. A Bodor-regények névtérképe. In: Kolozsi Orsolya – Urbanik Tímea (szerk.): *Modern – magyar – irodalom – történet. Tanulmányok.* Tiszatáj Könyvek, Szeged, 2006. 183–192.

Regények párbeszéde – párbeszédnek regénye(i). In: Ócsai Éva – Urbanik Tímea (szerk.): *Köszöntésformák. Ilia Mihály Tanár Urat köszöntik tanítványai.* Szeged, Pompeji, 2005. 133–139., illetve átdolgozva, kiegészítve: „Történeteink egymást dagasztják” *Intertextualitás Bodor Ádám és Láng Zsolt regényében.* Korunk, 2005/9. 108–112.

Atemporalitatea prozei lui Bodor Ádám. In: D. Derer – O. Murvai (ed.): *Timpul, timpurile.* Lingua Pax Vol. II. Editura Cavallotti, București, 2002. 74–78.

Unele aspecte ale prozei lui Bodor Ádám. Observatorul Cultural, 2001/94. 11.

Megjelenés alatt:

Ortodoxia în proza maghiară contemporană. Megjelenés alatt a *Concepte Trans- și Interculturale* konferencia-kötetben.

Identitásproblémák Bodor Ádám, Dragomán György és Papp Sándor Zsigmond prózájában. Megjelenés alatt a *Kultúra, nemzet, identitás. VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus* kötetében.

Más-kép(p). Máságképek a kortárs magyar prózában. Megjelenés alatt. *Magyarok a román irodalomban, románok a magyar irodalomban* konferencia-kötetben.